

УДК 94 (477.7) «18»

РОЗВИТОК ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ОДЕСИ У ХІХ ст.

Лілія Іваніченко

Одеський національний політехнічний університет
Україна, 65044, м. Одеса, пр. Шевченка, 1
e-mail: Liliya.istorik@gmail.com

Одеса ХІХ століття – справжнє європейське місто з динамічною економікою. Але було б помилково вважати, що життя тогочасної Одеси цілком і повністю визначалося її зовнішньою морською торгівлею. У місті будувалися найсучасніші фабрики та заводи іноземними підприємцями, а їх продукція становила велику конкуренцію на закордонних ринках. Та промисловість Одеси, особливо фабрично-заводська, описується фрагментарно, навіть у чисельних монографіях, що конкретно присвячені історії Південної палмири. Зазвичай одеські підприємства просто перераховуються та рідко коли поділяються за галузями виробництва. Тому автор вирішив показати специфіку розвитку третьої найбільшої галузі виробництва Одеси ХІХ ст. – легкої промисловості на прикладі фабрик і заводів.

Легка промисловість – комплексна галузь, що включає більш ніж 20 підгалузей, які можуть бути об'єднані у три основні групи. З урахуванням сучасного поділу легкої промисловості [5; 12], автор статті розглянув текстильну (вовняна, бавовняна, ватна, повстяна, лляна (брзенти) та конопле-джутова підгалузі), швейну та шкіряно-взуттєву (виробництво та вичинка шкір, пошиття взуття, виготовлення шорно-сідельних і галантерейних виробів, деталей для текстильних та ін. машин) галузі.

Часто галузі легкої промисловості у різноманітній літературі називають, наприклад, «швейна промисловість» чи «шкіряно-взуттєва промисловість», а підгалузі відносять до галузей, – наприклад, «вовняна галузь», «лляна галузь» і т.п. [12]. Крім того постає питання, що можна віднести до легкої промисловості. Наприклад, в одних підручниках деревообробну промисловість відділяють від легкої, в інших – ця промисловість є її складовою.

Розвиток легкої промисловості Одеси у ХІХ ст. мав кілька особливостей.

По-перше, місцеву економіку дуже загальмували три нашествия чуми (1812, 1827, 1837 рр.).

По-друге, після завершення промислового перевороту (друга пол. ХІХ ст.), що супрово-

джувався значним розвитком машинного фабрично-заводського виробництва, впровадженням у виробничі процеси парових двигунів, не була вирішена проблема дешевих джерел енергії. Про важке становище, що склалося у 1860-ті рр. згадував сучасник тієї епохи А.О. Скальковський, який писав: «головними перешкодами на шляху розвитку фабрик і мануфактурної промисловості була нестача палива для парових механізмів, закуплених за високими цінами за кордоном, наприклад, в Англії, та відсутність проточної води для гідравлічних машин. Морська вода швидко корозіювала всі парові нагрівачі та обладнання...» [4, с. 181].

Високі ціни на паливо перешкоджали будівництву парових млинів. Більшість одеських промисловців використовували вугілля, імпортоване з Англії. Парадоксальним був той факт, що у 1860-ті рр. ціни на антрацит в Одесі склали 25-27 коп. за пуд (16,3805 кг), натомість в англійських портах ціна тієї самої продукції дорівнювала лише 11-13 коп. за пуд [4, с. 179]. Британські консули скаржилися, що російський уряд одержує значні прибутки з податків на вугілля, однак унаслідок цього підвищується ціна на паливо, паралізується місце промислове підприємство. При цьому більшість вугілля донецького регіону використовувалася на потреби нових залізниць [4, с. 180].

По-третє, на одеську економіку вплинули і промислові кризи 1873-1875 та 1881-1882 рр., часто пов'язані з неврожаннями та засухою у регіоні. Більш слабкі підприємства розорилися, укріпилися більш міцні та краще обладнані.

По-четверте, найбільш бурхливий розвиток одеської промисловості відбувається у 80-х та 90-х рр. ХІХ ст., що дало приріст підприємств на 68%. За ці два десятиліття було створено промислових підприємств у 2 з лишком рази більше, ніж за усі попередні 80 років [6, с. 16, 18].

По-п'яте, – значна кількість найбільших одеських підприємств засновані на іноземні капітали. У той час іноземці влаштували за-

води та фабрики для експлуатації ще неіснуючих в Одесі промислових галузей, тоді як російські капіталісти, головний чином, вкладали свої гроші у вже існуючі підприємства [11, с. 7]. Остання особливість полягає у тому, що хоча заводська промисловість Одеси і відняла від сільського господарства значні капітали, але тим не менш вона справляла дуже благотворний вплив на сільське виробництво [24, с. 390-391].

Легка промисловість Одеси у першій половині XIX ст. розвивалась доволі мляво. До тих причин, що названі вище, можна також додати ще одну: протягом багатьох років Одеса була порто-франко (1819-1859 рр.), тобто містом, у межах якого дозволявся продаж і зберігання іноземних товарів без обкладання митом [2, с. 42]. Імпорт до Одеси закордонних товарів унеможлиблював активне виробництво власних, а через порт до інших країн відправляли, в основному, сировину. Але у другій половині століття все різко змінюється. Як пише С. Боровий, Одеса перетворилася на досить великий промисловий центр. Кількість фабрик і заводів зі 66 у 1858 р. збільшується до 486 у 1900 р. При цьому основне виробництво припадало на підприємства легкої промисловості [2, с. 44].

У текстильній промисловості Одеси XIX ст., за даними С.М. Ковбасюка, працювало близько 10% загальної кількості фабрично-заводських робітників. За нею йшли шкіряні, салотопні заводи й інші підприємства з обробки тваринної сировини, на частку котрих відводилося близько 6% загальної кількості фабрично-заводських робітників Одеси [15, с. 57].

Однією з найстаріших підгалузей текстильної промисловості Одеси була вовняна. А. Шмідт підкреслював важливий вплив цієї галузі на одеську економіку: «так, наприклад, вовномийні, салотопні, свічкові та миловарні заклади підтримують вівчарство та скотарство, і сума цінностей, що виходять від них простягається до 5 000 000 руб. сріб.; без них шерсть не мала б справжнього збуту та цінності...» [24, с. 390-391].

У різні роки XIX ст. торгівля вовною складала конкуренцію тодішнім прибутковим галузям харчової промисловості. Одеса стала найбільшим пунктом вивозу вовни з Російської імперії. У 1857-1858 рр. один вовномийний завод Одеського градоначальства давав прибутку більше, ніж процвітаючі тоді винокурні. Так, у 1858 р. вовномийний завод виробив продукції на суму 66 912 руб. сріб за кордон; виробництво п'ятьох одеських винокурень

дорівнювало 48 199 руб. сріб. У 1858 р. відповідно, 65 693 руб. та 49 709 руб. 55 к. [24, с. 458-460]. Заводчики місцевих вовномиєнь у торгівлі шерстю ставали посередниками між вівчарями й продавцями шерсті в інші країни. Трапилося це тому, що тільки одиниці з них мали власних агентів чи комісіонерів у Франції, яким і доручали продаж своєї шерсті безпосередньо фабрикантам. Інші ж зверталися до одеських торгових будинків і до неогоціантів¹, які переважно займалися торгівлею шерсті, як-то: Мааса і К°, Гаррі і К°, до братів Родоканакі, Кельнера і К°, Треботі, Лейгніха, Мемерта і до євреїв: Єфрусі і Рафаловича [24, с. 400].

Конопле-джутова підгалузь текстильної промисловості Одеси у XIX ст. представлена виробництвом канатів, шпагату, джуту, мішковини тощо. Канатні мануфактури за часом свого заснування були одними з перших промислових закладів у місті після цегельних і миловарних. Серед підприємств легкої промисловості другої половини XIX ст. найбільшими були канатний завод Новікова та джутова фабрика Родоканакі. Працювали й інші заводи з виготовлення мішків, брезенту, парусної тканини, шкіряні заводи [6, с. 15].

Цікавою є історія розвитку перших джутових фабрик в Одесі. До створення такого виду підприємств мав відношення грецький купець, мільйонер Федір Родоканакі. Його одеський період діяльності ставав прикладом і надихав сотні досвідчених підприємців і початківців. Коротко хотілося б зупинитися на його діяльності у місті.

Свою справу Родоканакі почав з торгівлі зерном. І вже за перший рік його підприємництва оборот фірми склав 125 000 рублів, а 1830 року – вже 2,5 мільйони. Але у той же час, коли багато одеських купців продовжували займатися експортом хліба, зосереджуючи на ньому практично всі свої зусилля, Федір Родоканакі розумно прорахував, що майбутнє Одеси за розвитком промисловості. Тому значні кошти він став вкладати в акції заводів і фабрик – зокрема, Одеського товариства фабричного виробництва фарб і лаків (82 акції), Товариства виноробства Одеси (31 акція), Товариства винного виробництва братів Сінадіно (87 акцій), а серед підприємств легкої промисловості – Південноросійського шкіряного заводу (235 акцій), Товариства паперово-джутової фабрики в Одесі (25998 акцій) та ін. [23]. Паперово-

¹ Негоціант – парламентар, оптовий купець, оптовий посередник, комерсант, що проводить крупні міжнародні торговельні операції. У широкому сенсі «неогоціант» – синонім «торговця» взагалі.

джутова фабрика Ф. Родоканакі стала найбільшою у Російській імперії серед такого виду виробничих підприємств. Тому не дарма дослідники вважають Федора Родоканакі «батьком одеського економічного дива», який, напевне, став найвпливовішим підприємцем, хто перетворив місто в один з найбільших торгових мегаполісів імперії.

Після смерті Ф. Родоканакі підприємство «Південно-російського товариства паперово-прядильного виробництва» перейшло у спадок до його сина. Але нащадок не вмів так гарно вести бізнес як його батько. Згодом, англійські підприємці викупили доведену до банкрутства джутову фабрику Родоканакі, а на її основі у грудні 1886 р. створили вже нову, що стала однією з найбільших текстильних підприємств тих років. Згідно з меморандумом це «анонімне товариство на паях» мало офіційну назву «Бумаго-джутовая фабрика в Российской Империи» [13, с. 3]. У розміщених рекламах підприємства в альманахах кінця 90-х рр. ХХ ст., воно представлено як «высочайше утвержденное в Российской империи Товарищество бумагоджутовой фабрики в Одессе». Іноземці його знали під назвою «The Imperial Russian Cotton and Jute Factory limited Odessa» [18, с. 5]. До кола засновників входили П. Родоканакі, П. Секіарі, Н. Харріс, М. Мовет, Дж. Драпер та інші. Основний капітал Товариства становив 100 000 фунтів стерлінгів [13, с. 5-6].

Продукція цієї фабрики з перших днів свого існування стала затребувана у Російській імперії та за кордоном. Вже через рік на ній працювало близько 1000 робітників. Фабрика займалася обробкою не тільки джуту, але й бавовни, коноплі, льону та виробляла з них різного роду тканини, пряжі, мотузки, канати, мішки, килими, тим самим розвиваючи лляну та бавовняну підгалузю легкої промисловості міста.

Цікаво, що на 1896 р. серед виробництв Одеси переважаючими були 17. Існуюче на той час джутово-мішкове виробництво у Південно-руському альманасі 1898 р. представлено лише однією крупною фабрикою. Неважко здогадатися, що мається на увазі підприємство Товариства «Паперово-джутової фабрики в Російській імперії». Воно посідає у цьому списку 7 місце після машинобудівного виробництва (!), а валова продукція склала суму у розмірі 1 281 000 руб. [7, с. 28].

У 1898 р. товариство паперово-джутової мануфактури за виробництвом товарів посідало п'яте місце після борошномельної проми-

словості. На джуто-прядильній і ткацькій фабриці вироблено на суму 1 200 000 руб. джутових мішків і полотна [8, с. 14]. За іншим джерелом, основний капітал товариства за статутом складав 130 000 фунтів стерлінгів; сума основного капіталу до 1 січня 1900 р. залишилися незмінною. З торгових операцій 1896 р. прибутку отримано у 141 337 руб., 1897 р. – 169 947 руб., 1898 р. – 175 945 руб. Агентством в Одесі керував Калоті [17, с. 3060].

У 1900 р. знову вказується лише одна крупна фабрика з обробки льону, пеньки, джуту з виробництвом у 900 000 руб. [9, с. 21]. Спад виробництва, скоріше всього, пов'язаний з черговою загальноекономічною кризою.

У ХІХ ст. небаченого розвитку в Одесі набули інші конопле-джутові виробництва – канатні фабрики. Перше канатне підприємство заснували у 1803 р. брянські купці І. Новіков та І. Макеєв. Від нього веде свою історію сучасний завод сталевих канатів. Крім згаданих, в Одесі виникають мануфактури Юхима Некрасова, Івана Утенкіна (1811 р.), Філіпа та Федора Мешкових та інші – всього їх було 7.

До другої половини ХІХ ст. Одеса зайняла важливе місце у ланці виробництва канатів у Російській імперії. Підполковник Генерального Штабу А. Шмідт, вміщуючи опис промислових мануфактур Херсонської губернії в одній зі своїх праць називає й Одесу серед тих великих міст, що виготовляли канати. «Канатні заводи, – писав він, – у губернії існують з метою постачання канатів Чорноморському флоту, як військовому, так і купецькому, і не тільки російському, а й турецькому, грецькому та дунайських князівств. Дніпро доставляє пеньку, переважно з Орловської губернії, а у південних містах: Херсоні, Миколаєві й Одесі займаються виготовленням з неї канатів» [24, с. 446].

На 1828 р. відомі три найбільших канатних заводи Херсонщини в Одесі. Вони належали вже одеському купцю 1-ї гільдії І. Новікову та брянським (за версією О.П. Оглобліна – калужьким) купцям 2-ї та 3-ї гільдії Мешковим. Мешкови мали пенькові та прядильні заводи у Калузі та Брянську, звідки пенькова пряжа доставлялася на одеські заводи [14, с. 106].

У 1840-х рр. в Одесі існувало 4 канатних заводи, де у 1846 році було вироблено канатів і пряжі на 214 630 руб. сріб. А 1857-го року на трьох з них вироблено такелажу на 174 250 руб. сріб. Найзначнішими залишалися заводи купців 1-ї гільдії: І. Новікова та Ф. Мешкова. На першому з цих заводів вироблялося канату до 17 000 пудів, а на другому – до 16 000 пудів, ціною від 2 руб. 50 коп. до

2 руб. сріб. за пуд [24, с. 446-447].

Наприкінці 1850-х рр. в Одесі діяли три канатні мануфактури, одна з яких належали почесному громадянину Я. Новікову, сина І. Новікова. Під кінець століття канатних підприємств залишилось всього двоє, але сума виробництва, незважаючи на збиткову роботу деяких одеських фабрик і заводів, є зростаючою, що зумовлено механізацією виробництва: у 1898 р. він склав 509 597 руб., а у 1900 р. - 644 812 руб. [21, с. 14; 22, с. 21].

Автор вважає за доцільне окремо зупинитись на історії розвитку найбільшого одеського канатного підприємства ХІХ ст., що понад сто років належав купецькій сім'ї Новікових і має сьогодні «продовження» в особі ПАО «ВО Стальканат-Сілур».

У 1806 р. до міської управи Одеси на ім'я герцога Ришельє було подано прохання брянських купців Іллі Новікова й Івана Макєєва про видачу їм відкритого листа на діяльність канатної мануфактури. Ця дата вважається датою заснування виробництва. Варто відзначити, що земельну ділянку під цю мануфактуру купцям відвели ще 10 серпня 1803 р., тобто майже три роки відбувалося будівництво та налагодження виробництва. Перебувала мануфактура на тодішній периферійній ділянці міста – на розі Великої Арнаутської та Безіменної (пізніше, на честь підприємства, Безіменна вулиця стане називатися Канатною) [1]. У 1830 р. для заводу побудовані спеціальні приміщення, а до того виготовлення канатів відбувалося на відкритому повітрі.

Так як Одеса швидко зростала у плані економічного розвитку, – набула статус центру причорноморської та європейської торгівлі, невід'ємним наслідком цього став швидкий розвиток корабельної справи. Без конопляних канатів ніяк не можна було обійтися і підприємливі купці почали налагоджувати дохідну справу. З брянської сировини вони налагодили виготовлення суднової оснастки, яку постачали на судах грецьких, турецьких і російських шкіперів, що займалися торгівлею по всьому середземноморському басейні. Так, у 1834 р. був заснований у Константинополі склад канатів під управлінням онука власника. До 1840-х рр. виробництво були ручним. Згодом на заводі введені перші спускальні та витягувальні машини, рух яких здійснювався за допомогою коней [16, с. 193].

Після смерті Іллі Сергійовича (1842 р.), його сини – купці 1-ї гільдії Яків і Микола продовжили славні традиції – і на фабриці, і в місті. На 1845-1848 рр. одесити обрали Якова Ілліча

міським головою. Однак, канатна справа під управлінням Якова розвивалась не дуже швидко. Далі підприємство переходить у спадок до синів Якова Новікова – Олександра та Якова.

Перед тим, у зв'язку з Кримською війною (1853-1856 рр.), О.Я. Новіков згортає діяльність складу канатів фабрики Новікових у Константинополі та повертається до Одеси. Будучи знайомим з новітніми закордонними технологіями, він проводить удосконалення дідівського підприємства. Виписавши з Англії найсучасніші машини у 1855 р., він відмовляється від «примітивної» ручної праці, довівши до досконалості технічну частину вироблення канатів. Його продукція почала користуватися чудовою репутацією на ринках Дунаю, Чорного та Середземного морів. Марки, котрі введені Олександром Новіковим, викликали потім наслідування з боку іноземних фабрикантів [16, с. 193]. Крім того, брат О. Новікова – Яків Якович, налагоджує у Брянську «прядильний завод» і до 1872 р. родичі були компаньйонами. 1886 р. ознаменувався великою зміною у способі виробництва: кінні приводи на заводі були знищені та замінені паровим двигуном. У результаті модернізація канатної фабрики спричинила поширення торгової монополії сім'ї Новікових. Конкуренти були змушені закривати свої мануфактури та поступово все канатне виробництво регіону зосередилося на цій фабриці.

У 1887 р. О. Новіков помирає і власником одеського канатного заводу у четвертому поколінні став його син Яків Олександрович Новіков. Він повністю замінив ручне прядиння механічним. Більша частина сировини отримувалася з Чернігівської й Орловської губерній (сирець, тріпана пенька, пакля). Вже в Одесі вона розчісувалась, прядлася та смолилася механічним шляхом [16, с. 194]. Саме ж підприємство стало називатися Прядильно-механічним заводом О.Я. Новікова [18, с. 25].

У 80-х рр. ХІХ ст. перед заводом постали небяжкі труднощі, спричинені через постійне скорочення вжитку пенькових канатів. Причини такої несприятливої ситуації були наступні: паровий флот поступово змінював собою парусний; все більше застосовувались дровові канати або канати з інших волокнистих матеріалів (манільська трава, сизаль і т.п.); інші держави, бажаючи захистити своє виробництво, вводили обмежувальні тарифи на ввіз деяких російських товарів. Тому завод Новікова почав орієнтуватися на потреби місцевого ринку. З 1889 р. він почав виробляти нитки для снопов'язалок, потім прості мотузки для гос-

подарських потреб, цукровий шпагат і т.п. [16, с. 194]. Економічний стан підприємства поступово покращився. У 1892 р. прибутковість цього одеського «прядильного закладу» дозволила оснащення його приміщень електрикою. На 1896 р. канатний завод О.Я. Новікова мав офіційний прибуток у 312 000 руб. [7, с. 28]. Через два роки оборот підприємства склав 400 000 руб., а капітал підприємства – 600 000 руб. [16, с. 194].

Про якість виробів заводу можна судити з тих нагород, якими він був відзначений на різноманітних виставках за свої вироби та вдосконалення при виробництві канатів: на Всеросійській промислово-художній виставці у Москві 1882 р. виробам заводу присуджена велика срібна медаль; завод нагороджений золотими медалями на Сільськогосподарській і фабрично-заводській виставці в Одесі 1884 р., Бессарабській сільськогосподарській виставці (Кишинів) 1889 р. та Херсонській земській сільськогосподарській виставці 1890 р. [16, с. 194].

Серед фабрик і заводів легкої промисловості Одеси відомими стали підприємства з вироблення вати. Ватних фабрик у 50-х рр. XIX ст. в Одеському градоначальстві було 8. На них вироблялося вати більш ніж на 50 000 руб. сріб. Найбільша з фабрик знаходилася в Одесі, де вироблялася так звана французька вата, тобто кращий її сорт. У 1857 році загальна цінність виробництва складала на цій фабриці 19 900 руб. сріб. За нею слідували лише дві фабрики у м. Миколаєві [24, с. 448-449]. Упродовж наступних років кількість фабрик з виробництва вати зростає і на 1896 р. налічувалося б. Самої ж продукції вироблено на суму 18 965 руб., у 1898 р. – на 29 200 руб. [3, с. 29; 21, с. 14-15]. На початку XX ст. ватне виробництво зазнало скорочення: у місті працювало лише 3 фабрики з виробленою продукцією на 8 000 руб. [22, с. 21].

Серед підприємств лляної промисловості Одеси успішно розвивалася фабрика А. Меліхова, де виготовлялися непромокальні брезенти та звичайні непромокальні плащі (пальто). У 1896 р. сума виробництва фабрики склала 4 800 руб., у 1900 р. намітився спад виробництва, – загалом 3 360 руб. [3, с. 29; 22, с. 21].

Повстання («войлочное») виробництво набуло поширення у місті також з другої половини XIX ст. Стан його розвитку можна побачити зі статистичних таблиць альманахів за останні чотири роки століття. Так, якщо у 1896 р. в Одесі існувало 3 фабрики з обробки вовни з виробництвом лише у 3 850 руб., то

1898 р. – вже 4 фабрики на суму виробництва у 18 970 руб. [3, с. 29; 21, с. 14-15]. На 1900 р. таких підприємств в Одесі працювало 5 (11 400 руб.) [22, с. 21].

За статистичними даними кінця XIX ст. можливо простежити стан розвитку інших виробництв в Одесі. За станом на 1896 р. обробка волокнистих речовин пов'язувалася з такими виробництвами як: ткацько-в'язальне, представлене лише однією фабрикою (сума виробництва – 25 000 руб.), штучних квітів, відповідно, – 1 – 4 000 руб., кравецьке та дамськомодне – 7 – 296 000 руб., швацьке – 1 – 23 937 руб. [3, с. 29].

За 1900 р. згадується фабрика обробки штучної шерсті з сумою виробництва у 5 000 руб., а також «змішані виробництва» з обробки волокнистих матеріалів: капелюшне – 4 – 90 462 руб., штучних квітів – 2 – 10 500 руб., білошвейне – 3 – 152 864 руб. [22, с. 21].

Швидко розвивалось в Одесі й пробкове виробництво. Так, у 1878 р. заснований невеликий паровий пробковий завод, що був такого роду перший на півдні імперії [19, с. 3]. Матеріал отримувався з Іспанії, Португалії й Алжиру [16, с. 199]. З 1891 р. у справу вступає Едуард Миколайович Арпс (Arps), що був одним із засновників заводу. За Е. Арпса підприємство значно розширилось, будувалися нові приміщення, збільшилася кількість робітників і машин. У цей період відкрилися декілька відділень заводу у Варшаві, Москві й інших містах, а також був придбаний завод для обробки кори у м. Сінесі (Португалія). У зв'язку з розширенням справи у 1898 р. Е. Арпс створив акціонерне товариство з капіталом 750 000 рублів, і завод став називатися «Акціонерне товариство Одеського пробкового заводу Едуард Арпс і К°». Крім цього заводу в Одесі працювали «Анонімне Товариство пробкової мануфактури» і «Французьке анонімне Товариство пробкової мануфактури». Завод Арпса був найбільшим з них. Якщо у рік заснування на виробництві працювало 75 робітників, то до кінця XIX ст. їх вже налічувалося 600. До правління акціонерного товариства входили крім засновника пробкового виробництва Е.М. Арпса його син Едуард Едуардович Арпс і підприємці: Яльм Вікандер, Карл-Август Вікандер, Ю. Енгель та інші [16, с. 199].

Широко поширеними, особливо у другій половині XIX ст., стали одеські підприємства з обробки шкіри. Найвищого піку розвитку шкіряні фабрики Одеси, на протигагу іншим галузям легкої промисловості, досягли у 80-90-

ті рр. XIX ст. Про це свідчать статистичні дані. Як вже зазначалося, на 1896 р. серед різноманітних виробництв у місті переважаючими були 17. Чинбарство стоїть третім у позиції після цукрорафінадного та борошномельного виробництв з завжди мільйонними прибутками. Чинбарством було зайнято 16 одеських фабрик з виробництвом продукції у 1 952 000 руб. [7, с. 28]. На 1898 р. кількість шкіряних підприємств зросла до 15, а сума прибутку стала найвищою за всі попередні роки – 2 757 607 руб. [21, с. 14-15]. На початок XX ст. судячи за даними, ця промислова галузь не втратила своїх позицій: 14 шкіряних одеських заводів отримали 2 585 099 руб. [22, с. 22].

Більша частка у чинбарному виробництві Одеси належала іноземцям, як і у випадках з іншими прибутковими галузями. Найдавнішим серед таких підприємств був Привілейований шкіряний завод Апостоли Параскева², заснований у 1858 р. Спеціалізувався на виробництві підшовних шкір і крупонів для ремінних пасів (чепраки). З 1894 р. завод виробляв підшови за англійською системою. Відзначений нагородами у Кракові 1887 р., Афінах – 1875, Одесі – 1895, Брюсселі – 1888 і на виставці у Барселоні 1888 р. На 1896 р. завод зустрічається під назвою В. і Н. Параскева з оборотом у 296 000 руб. [7, с. 28; 18, с. 10].

Серед інших заводів відомим був шкіряний і клеєварний завод Д.І. Захарія («D.J. Zacharia a Odessa»), що виробляв підшовно-підметкову шкіру та Шкіряний завод Торгового дому Івана Коандзакі (заснований у 1868 р.). Останній виробляв вищі сорти шкіри, спеціальні підшовні види шкір [18, с. 35, 27].

Успішно розвивалися у цій галузі й одеські товариства. Серед них можна назвати Товариство одеського шкіряного виробництва. Статут товариства підготовлений 18 квітня 1897 р. Саме підприємство почало працювати 23 лютого 1898 р. з основним капіталом у 300 000 руб.; капітал на 1 січня 1900 р. був незмінний [17, с. 3111]. В Одесі працювало й Товариство Ольвіопольського шкіряного заводу, засноване у 1875 р. Основний капітал за статутом – 250 000 руб.; операції за 1896 р. – 16 951 руб., 1898 р. – 10 729 руб. Членами товариства були О.Г. Гассельблат, Е.К. Уігерн-Штернберг, В.А. фон-Грінвальдт [17, с. 3111].

На кінець XIX ст. серед різноманіття лідируючих підприємств можна назвати Височай-

ше затвержене Товариство Південно-Руського шкіряного виробництва в Одесі. Товариство засноване у 1884 р. з основним капіталом – у 300 000 руб., на 1 січня 1900 р. основний капітал налічував 900 000 руб. Члени правління: П.К. Родоканакі, М.Н. Маврогордато, К.І. Калоті [17, с. 3112]. В Одесі товариство виробляло шкіри для підшови та приводні шкіряні паси [18, с. 4]. У 1889 р. підприємство отримало золоту медаль на виставці у Парижі [19, с. 2]. За даними одеського комітету торгівлі і мануфактур у 1896 р. товариство виробило продукції на суму 1 000 000 руб., а у 1898 р. – 1 412 871 руб. і посіло третє місце серед «видатних підприємств, що належали до першої категорії» [7, с. 28; 8, с. 14]. У цей час відомими також були місцеві шкіряні заводи братів Неофіт [18, с. 23] і німців Конрада та Сасске (Sasske). Останній був найбільшим у краї та виробляв підшовні шкіри та шкіри для пасів (чепраки) з річним оборотом 120 тис. руб. Варто підкреслити, що німецьким підприємцям належала 1/3 одеських шкіряних закладів.

Успішно працювало в Одесі відділення Санкт-Петербурзького Товариства Російсько-Американської Резинові Мануфактури Торгового Будинку «Леопольд Нейшеллер», що засноване у 1860 р. Одеський склад від товариства став головним на півдні імперії. Воно виробляло так звані «резинові калоші» – дуже популярне у XIX ст. взуття для населення. На фірмовій підшві ставилися клейма червоного трикутника, у середині з назвою та роком заснування мануфактури, а також державного гербу. У 1896 р. на Всеросійській промисловій і художній виставці отримало найвищу нагороду, тобто повтором права зображення гербу імперії [20, с. 7].

З початком XX ст. в економіці Одеси простежуються проблиски чергової загальноекономічної кризи. У 1900 р. деякі з заводів за тими виробництвами легкої промисловості, котрі Одеський комітет торгівлі і мануфактур вважав сприятливими у розвитку, зазнали втрат. Так, збитки отримав паперово-джутовий завод; один зі шкіряних заводів дав дивіденду на 8%, а інші теж давали збитки [10, с. 143].

Таким чином, фабрично-заводська промисловість Одеси тривалий час розвивалась занадто повільно та не займала належного місця в економічному житті міста. Галузі легкої промисловості набули значного розвитку у місті з другої половини XIX ст. Цьому сприяли інвестиції іноземних підприємців, відміна портофранко, що заважало розвитку власної проми-

² Параскев (Параскевас) – чоловіче ім'я грецького походження; також вживається у молдавській, румунській і болгарській мовах. (Взято з сайту - The Kurufin's Castle: <http://kurufin.ru/html/Translate/Praskovya.html>)

словості, заміна ручної праці машинною та здешевлення джерел енергії (поява у місті водогону, згодом світла, українського вугілля).

У першій половині XIX ст. найбільшого розвитку отримали в Одесі вовномийні та канатні фабрики. Впровадження на підприємствах сучасних машин сприяло зростанню обсягів виробленої продукції і з другої половини XIX ст. частка легкої промисловості в економіці Одеси помітно збільшилася – процвітають конопледжутова, канатна галузі текстильної промисловості. Лідируючими фабриками та заводами за виробництвом товарів стають канатна фабрика Новікових, Товариство «Паперово-джутової фабрики у Російській імперії» та пробковий завод Арпса. Менша частка виробництва у цій галузі належала фабрикам з виготовлення вати, ткацько-в'язальної продукції, брезентів і повсті. Під кінець століття блискавично почали розвиватися шкіряні підприємства, що дозволило посісти їм перше місце за прибутками (понад 2,5 млн. руб.) на противагу іншим фабрикам і заводам легкої промисловості. Товариство Південно-Руського шкіряного виробництва в Одесі виробляло продукції майже на півмільйона рублів. Це можна вважати особливістю розвитку одеської економіки XIX ст., бо названі галузі легкої промисловості становили конкуренцію машинобудівній та харчовим галузям, що нетиповим для більш пізнього часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Private Joint Stock Company «Production Association «STALKANAT-SILUR» [Електронний ресурс] // History of «Stalkanat». – Режим доступу: <http://stalkanatsilur.com.ua/en/about-company/the-history-of-stalkanat>
2. Боровой С.Я. Одесса. (К 150-летию со дня основания) / С.Я. Боровой // Исторический журнал (Москва). – 1944. – № 5-6. – С. 41-49.
3. Ведомость о фабриках и заводах в Одесском градоначальстве за 1896 год // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского. – Год 4. – Одесса: тип. А. Шульце, 1898. – Отдел I-й. – С. 29-31.
4. Герлігі П. Одеса : історія міста, 1794-1914 / Патрісія Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
5. Гілецький Й.Р. Легка промисловість. Структура і принципи розміщення / Й.Р. Гілецький, Р.Р. Сливка, М.М. Богочив // Географія: довідник. – Х.: Ранок: Веста, 2008. – 480 с.
6. Гончарук Г.И. Историография одесских фабрик и заводов: монография / Г.И. Гончарук, А.Е. Нагайцев. – Одесса: Астропринт, 2004. – 216 с.
7. Заводская и мануфактурно-фабричная промышленность г. Одессы. (По данным Одесского комитета торговли и мануфактур) // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского. – Год 4. – Одесса: тип. А. Шульце, 1898. – Отдел I-й. – С. 27-29.
8. Заводская и мануфактурно-фабричная промышленность г. Одессы. (По данным Одесского комитета торговли и мануфактур) // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. А.И. Маркевича, А.С. Попандопуло. – Год 6. – Одесса: типо-литогрaфия А. Шульце, 1900. – Отдел III-й. – С. 12-14.
9. Заводская и мануфактурно-фабричная промышленность г. Одессы в 1900 г. (По данным Одесского комитета торговли и мануфактур) // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. проф. А.И. Маркевича и А.С. Попандопуло. – Год 7. – Одесса: тип. Торгового дома Г.М. Левинсон, 1902. – С. 19-20.
10. Лазарович С. Духовная и экономическая жизнь Одессы / С. Лазарович // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. проф. А.И. Маркевича и А.С. Попандопуло. – Год 7. – Одесса: тип. Торгового дома Г.М. Левинсон, 1902. – С. 117-146.
11. Лазарович С. Одесса и ее развитие (исторический очерк) / С. Лазарович // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского. – Год 4. – Одесса: тип. А. Шульце, 1898. – Отдел I-й. – С. 2-14.
12. Легка промисловість України. Художні промисли [Електронний ресурс] // Укртмар. – Режим доступу: <http://ukrtmar.su/uk-g9/922.html>; Мурванідзе Д.С. Шкіряно-взуттєва промисловість [Електронний ресурс] / Д.С. Мурванідзе // Vseslova. – Режим доступу: <https://goo.gl/62Rv22>; Текстильна промисловість [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – Режим доступу: <https://goo.gl/4ZxG4B>
13. Меморандум и устав Товарищества бумаго-джутовой фабрики в Российской империи. – Одесса: Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1889. – 43 с.
14. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика / А.П. Оглоблин. – К.: Государственное издательство Украины, 1925. – 234 с.
15. Одесса: Очерк истории города-героя / Под ред. С.М. Ковбасюка. – Одесса, 1957. – 320 с.
16. Очерки развития торгово-промышленных фирм // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. проф. А.И. Маркевича и А.С. Попандопуло. – Год 7. – Одесса: тип. Торгового дома Г.М. Левинсон, 1902. – С. 174-204.
17. Список действующих в России акционерных предприятий // Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1900. – Т. 1. – С. 1311-1360.
18. Торгово-промышленные фирмы и учреждения г. Одессы // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского. – Год 2. – Одесса: «Центральная тип.», 1896. – С. 1-49.
19. Торгово-промышленные фирмы и учреждения г. Одессы // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского. – Год 4. – Одесса: тип. А. Шульце, 1898. – Отдел III-й. – С. 1-72.
20. Торгово-промышленные фирмы и учреждения // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. А.И. Маркевича, А.С. Попандопуло. – Год 6. – Одесса: типо-литогрaфия А. Шульце, 1900. – С. 1-48.
21. Фабрично-заводская промышленность Одесского градоначальства в 1898 году // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. А.И. Маркевича, А.С. Попандопуло. – Год 6. – Одесса: типо-литогрaфия А. Шульце, 1900. – Отдел III-й. – С. 14-16.
22. Фабрично-заводская промышленность Одесского градоначальства в 1900 г. // Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. проф. А.И. Маркевича и А.С. Попандопуло. – Год 7. – Одесса: тип. Торгового дома Г.М. Левинсон, 1902. – С. 21-23.
23. Цалик С. Миллионер Федор Родоканани основал знаменитый торговый дом и стал одним из авторов «одесского экономического чуда» [Электронный ресурс] / С. Цалик // Капитал. Деловая газета. – 2014. – 25 апреля, № 064 (241). – Режим доступа: <http://www.capital.ua/ru/publication/19011-millioner-fedor-rodokanani-osnoval-znamenityy-torgovyy-dom-i-stal-odnim-iz-avtorov-odesskogo-ekonomicheskogo-chuda.#ixzz4CWP8fgPq>
24. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Шмидт. – Херсонская губерния. Ч. 2. – Т. 24. – СПб: Типография Калиновского, 1863. – 1022 с.

Іваніченко Лілія *Розвиток легкої промисловості Одеси у XIX ст.*

У статті показаний розвиток галузей легкої промисловості Одеси XIX ст. на прикладі найбільших одеських фабрик і заводів. Так, новаторами у піднятті шкіряної, лляної, конопле-джутової, вовняної й інших галузей легкої промисловості стали іноземні інвестори – англійські, німецькі, французькі, грецькі підприємці й анонімні товариства. Лідируючими фабриками та за-

водами за виробництвом товарів стають канатна фабрика Новікових, Паперово-джутова фабрика та пробковий завод Е. Арпса. Під кінець століття більш перспективнішими стають шкіряні підприємства Одеси (понад 2,5 млн. руб. виробленої продукції).

Ключові слова: Одеса, легка промисловість, мануфактура, анонімне товариство, Ф. Родоканакі, І. Новіков, Е. Арпс, неогоціанти, паперово-джутова фабрика, канатний завод

Иваниченко Лилия Развитие легкой промышленности Одессы в XIX в.

В статье показано развитие отраслей легкой промышленности Одессы XIX в. на примере крупнейших одесских фабрик и заводов. Так, новаторами в поднятии кожевенной, льняной, конопле-джутовой, шерстяной и других отраслей легкой промышленности стали иностранные инвесторы – английские, немецкие, французские, греческие предприниматели и анонимные общества. Лидирующими фабриками и заводами по производству товаров становятся канатная фабрика Новиковых, Бумажно-джутовая фабрика и пробковый завод Э. Арпса. К концу века более перспективными становятся кожевенные предприятия Одессы (свыше 2,5 млн. руб. произведенной продукции).

Ключевые слова: Одесса, легкая промышленность, мануфактура, анонимное общество, Ф. Родоканакі, И. Новиков, Э. Арпс, неогоціанти, бумажно-джутовая фабрика, канатный завод

Ivanichenko Liliya The development of light industry Odessa in the XIX century

The article deals with the development of light industry in the nineteenth century Odessa. This is illustrated by the biggest factories of Odessa.

It is found that the manufacturing industry in Odessa for a long time developing too slowly and did not take its rightful place in the economic life of the city. General economic crisis, especially in the second half of the nineteenth century, invasions plague, free port, expensive coal, lack of water sources – all this has hampered the construction of factories in production and its products. In the first half of the nineteenth century the most development received cotton and rope factory in Odessa. Introduction to modern machinery companies contributed to the growth of output. And in the second half of the century, the share of light industry significantly increased in the economy of Odessa.

Foreign investors such as English, German, French, Greek entrepreneurs and anonymous society became the pioneers in raising leather, linen, cotton, and other branches of light industry. Cable Factory of Novikov, paper-and-jute factory and plant corky of E. Arps were leading factories for the production of goods. At the end of the century tanneries Odessa became more advanced and promising. They produced more than 2.5 million roubles output. Association of South-Russian leather industry produced nearly half a million roubles in Odessa products. This can be seen as a feature of the Odessa economy in the nineteenth century, as called light industries were competitive engineering and food industries that unusual for a later time.

Keywords: Odessa, light industry, manufactory, anonymous society, F. Rodokanaki, I. Novikov, E. Arps, negotiants, paper-and-jute factory, rope factory

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 27.01.2017 р.